

Opponensi vélemény

Gyarmati György: „A Rákosi-korszak 1945–1956” c. MTA doktori disszertációjáról

Tisztelt Bírálóbizottság! Tisztelt Vitaülés!

Az értekezés a 20. századi magyar történelem időtartamában ugyan rövid, de fordulatokban annál gazdagabb korszakait vizsgálja. A disszertáció tárgyul választott periódusnak a szerző a „Rákosi-korszak” címet adta. Úgy vélem azonban, hogy egy érat tudományos értelemben csak akkor indokolt egy individuumról elnevezni, ha az adott személyiség a kezdő és a záródátumot kicövekelő korszak egészében meghatározó befolyással bír, és sorsdöntő hatalommal irányítja az országban végbemenő fejleményeket. Rákosi esetében azonban erről – ahogyan ez a bíráló tárgyat képező opusból is kiderül – az 1944–1956 közötti időszak teljes terjedelmében nem volt szó. Hiszen sem 1945 elejétől 1948 tavaszáig, sem pedig 1953 júniusától 1956 júliusáig nem volt kizárólagos jogokkal és korlátlan cselekvési szabadsággal rendelkező vezéralakja a magyar közéletnek. A hatalma csúcspontját jelentő 1948–1953 közötti esztendőket viszont túlságosan kurta spáciumot jelentenek ahhoz, hogy az egész, az értekezés címében megjelölt korszak névadója legyen. Ezért sokkal inkább indokolt „Rákosi-rendszerrel” beszélni. (Mellékesen jegyzem meg, hogy más a helyzet az 1920–1944 között datálható Horthy-korszakra és az 1957–1988 közötti évtizedekben fennálló Kádár-korszakra vonatkozóan, amelyekben az időszak egészében a „keresztapák”-kal nem is mindvégig azonos intenzitással, de döntő szerepet töltöttek be Magyarország sorsában.)

A disszertáció arról tanúskodik, hogy szerzője alaposan jártas a Rákosi-rendszer forrásanyagában és historiográfiájában. Feldolgozta a központi gyűjtemények, a Magyar Országos Levéltár, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára fondjait, tanulmányozta 1948-ig minden kormányzópart vezető szerveinek iratait, 1948–1956 között pedig a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága és Titkársága anyagait, valamint a kapcsolódó személyi fondokban, különös tekintettel a PB-tag titkárának irataira. Gyarmati György eredményesen búvárkodott több vidéki levéltárban is, amelyekben az adott térségre vonatkozó igazgatási és pártiratokon kívül olyan országos jelentőségű dokumentumokra is rábukkant, amelyek a központi szervek állagaiban nem maradtak meg.

A bőséges, alapos és differenciált historiográfiai elemzés többretekű. A szerző külön csoportba sorolta a szocialista rendszer fennállása idején keletkezett és a propagandisztikus publicisztika szintjét meghaladó, az adott korban hozzáférhető forrásokra épülő műveket és rámutat arra, hogy korántsem csupán a rendszerváltás után jelentek meg a Rákosi-rezsimről tudományos értékű, bár kritikával olvasandó feldolgozások. (Magam nem kívánom a

szereket és az elkészült műveket felsorolni.) Az értekezés rögzíti, hogy a régebbi könyvek és tanulmányok jobbára az 1944–1948-as évekre korlátozódnak és/vagy rész kérdésekkel foglalkoznak.

A historiográfiai fejezetben különösen gazdag az 1980-as évek második felének termését ismertető rész. Gyarmati György rámutat arra, hogy „az ún. második nyilvánosságban számottevően megsaporodtak a világháború utáni időszak honi történetére vonatkozó szamizdat munkák száma éppúgy, mint ... az emigrációs kiadványoké”. E két újabb kínálat sajátos szimbiózisban gyarapította a jelenkortörténet olvasható irodalmát. A kommunista párt egyeduralkodó helyzetével párhuzamosan tágultak a rendszer eresztékei peremén nyílt rések”. – írja a szerző. Az előrelépés fő akadályát az jelentette, hogy a Rákosi-korszak nem volt megírható végkifejlete, az 1956-os forradalomba való torkollás nélkül, az ellenforradalomként való definiálása viszont a kádári rendszerlegitimáció sarkköve volt és maradt.

Így alakult ki az a visszás helyzet – a szerző szellemes megfogalmazásában, hogy „miközben a Kádár-korszak egészében szabad volt nem szeretni Rákosit, a Rákosi-korszak érdemi analízise nem volt kívánatos”. (Disszertáció 46–47. p.)

1956 újabb keletű történetírásából a disszertáció három kutatási irányt emel ki: a Kádár-rendszerbeli megtorlások beható vizsgálatát, az Államvédelmi Hatóság szervezetének módszeres feltárását és az 1956-hoz kapcsolódó vidékkutatást. Ennek legfontosabb eredménye, hogy immár sikerült túllépni 1956 historikumának Budapest-központúságán és a „feldolgozások együttes hozadékaként ... vált a forró ősz hagyatéka ... országos történeté” (disszertáció 64. p.).

Gyarmati György alkotó módszerének a legfontosabb sajátossága az alaposág, a mindenre kiterjedő figyelem. Tudja, hogy a történész számára nem elegendő, ha csupán magasaróptúen, mintegy repülőgépről veszi szemügyre a témáját, hanem gyalogszerrel is be kell barangolnia a választott tárgykör zezugos síkatorait. A szerző mindezt megtette és így az 1945 utáni időszakot feltáró történetírást gazdagító művet alkotott.

Az értekezés új tudományos eredményeinek számbavételénél kiemelendő, hogy különös alaposággal és részletességgel tárja fel a Rákosi-rendszer sajátos vonásait, instrumentáriumát és viszonyát a magyar társadalomhoz. Gyarmati György rámutat arra, hogy 1945–1950 között két egymásba csúszott rendszerváltás ment végbe, s e kettős folyamat fordulópontjának 1948 nyara, a Magyar Dolgozók Pártjának létrejötte tekinthető, majd 1950 végéig, két és fél év alatt épült ki a diktatúra intézményrendszere.

Az 1948-as fordulat két markáns változást jelzett: egyfelől a kiteljesedő hatalomkoncentrációt, másfelől a közélet kriminalizálásának felerősödését. A hatalom-összpontosítás jegyében teljesen átalakult az intézményrendszer, amelyet a párturalom alá rendelték. Csúpn címszószzerűen a folyamat főbb állomásai: a nemzeti bizottságok

felszámolása, a Közigazgatási Bíróság megszüntetése, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyébe a hasonló nevű, de teljesen más rendeltetésű Magyar Függetlenségi Népfront létrehozása. Ennek feladata Rákosi Mátyás útmutatása szerint „csökkenteni a polgári pártok jelentőségét és meggyorsítani elhalásukat, likvidálásukat”. S valóban, igen rövid idő múltán az ellenzéki pártokból és a volt koalíciós partnerekből egyaránt nem maradt egyéb, mint egy irodacím és egy telefonszám a fővárosi távbeszélő névsorban.

Az 1949-es alkotmány pedig – Gyarmati György megfogalmazásában – „szándékolt kodifikációs tudományossággal elegyített politikai szóvirágokba burkolta az MDP országkormányzó státusát, illetve ... ez irányú kizárólagos kompetenciáját”. A mostesquieu-i hármasság látszólag ugyan megmaradt, de a valóságban ugyanúgy fikcióvá vált, mint a gyülekezési, a szólás-, a vallásszabadság és a bírói függetlenség.

A disszertáció az alkotmánnyal összefüggésben említi és kizárólag álcázó célzatú nyelvi eszköznek tekinti a „népi demokrácia” kifejezést. Ez a fogalom azonban nem utalható a politikai lingvisztika tárgykörébe és nem iktatható ki ily módon a történeti narratívából. Teljesen indokolt és érthető, hogy a rendszerváltás után ez a kifejezés mint afféle pártállami ideológiai kacat kikerült a politikai nyelvezetből. Viszont a disszertáció által tárgyalt években ez a toposz a rendszer egyik eszmei alappillére volt, a verbális ideológiai manipuláció egyik fontos eszköze, ezért a történész nem háríthatja el negligálással az alapos bírálatot és elemzést. Ahogyan ezt teszi a szovjet érdekövezet kialakulásával és változásaival foglalkozó nyugati politológiai és történeti szakirodalom. A gazdag termésből csak utalásszerűen említjük meg Zbigniew K. Brzezinski *The Soviet Bloc* (Harmand University Press, 1967), Jörg K. Hoensch *Sowjetische Osteuropa Politik 1945–1975* (Athenäum, 1977) és Joseph Rotschild–Nancy M. Wingfield: *Return to Diversity* (Oxford University Press, 2000.) c. műveit, valamint legújabban Archie Brown angol történész *The Rise and Fall of Communism* c. 2009-ben megjelent kötetét.

„A népi demokrácia”, amelyet Sztálin Kelet-Közép-Európa számára engedélyezett, egy olyan közbülső, bár kísérleti társadalmi és politikai alternatívát jelentett a szovjetizáláshoz és a proletárdiktatúrához képest, amely figyelembe veszi a Szovjetunió biztonsági szükségleteit és politikai érdekeit (Kelet-Közép-Európában anélkül, hogy feláldozná a Három Nagy Szövetségesét és a kommunizmus potenciális vonzerejét másutt” – írják Joseph Rotschild és Nancy M. Wingfield amerikai történészek (l. m. 76. p.)

Véleményem szerint szükséges volna a Magyar Kommunista Párton kívül a többi koalíciós és ellenzéki párt demokrácia-felfogásának rekonstrukciója is. Úgy szintén fontos lenne az összevetés a többi európai ún. szocialista ország adott korszakbeli társadalmi-politikai rendjének meghatározásával, valamint a nyugati politológiai-történeti szakirodalom álláspontjával.

A disszertáció behatóan elemzi a Rákosi-rendszer gazdaságpolitikáját és különös alaposággal taglalja a kettős hadi-gazdasági túlterhelés súlyos következményeit. Elsőnek a Jugoszláviával szembeni konfliktus folytán kialakult „kis hidegháborút” tekinti, a másodiknak a koreai háború kirobbanása után Moszkvából nyomatékosan megkövetelt hadigazdasági és infrastrukturális beruházási lázat tételezi. Joggal állapítja meg a szerző, hogy „a koreai háború indikálta minden más fejlesztést paralizáló fegyverkezés lényegében rátorlódott a Jugoszláviával szembeni háborús készülődésre” (274. p.).

A voluntarista gazdaságpolitika következményeit elemezve Gyarmati György új kifejezésként alkalmazza a „rejtőzködő transzformációs veszteség” fogalmát. Ebbe a kategóriába sorolja többek között az államosításokból, a kitelepítésekéből, az erőszakos termelőszövetkezeti szervezésekéből, az új kádernitúra képzettségihiányos működtetéséből, a nagy beruházásokat preferáló gazdaságpolitika és a politikai represszió által gerjesztett kényszermobilitásból eredő veszteségeket.

A disszertáció feltárja a pártállam intézményrendszerének a működési mechanizmusát. Megállapítja, hogy az alapképlete „egy megkettőzött, lényegében párhuzamos hierarchikus szervezeti rend, amelyben ... a párt döntéshozó és végrehajtó szervei mindenkoron irányítási jogosítványokkal bírtak az azonos szintű állami, illetve tanácsi végrehajtó szervek felé” (331. p.). A párthatalom biztosításának másik informális, mert jogilag nem rögzített eszköze a nomenklátúra-rendszernek nevezett hatásköri lista volt. A szerzőnek a rendszer lényegét meghatározó megfogalmazása szerint „minden döntésre, illetve intézkedésre jogosult hatalmi fórumon kettős státusban voltak jelen a párt- és a termelő vagy igazgatási intézményhálózat kulcspozícióiban ülő vezető káderei”. (332. p.)

Az értekezés legjobban kimunkált, leginkább kiforrott és a legtöbb új elemet tartalmazó részei a Rákosi-rendszer terroruralmát mutatják be. Gyarmati György meghaladja a kommunista párt égisze alatt gyakorolt zsarnokság szokványos, könnyű kézzel odavetett jelzőkben gazdag „leleplezéseit”. Műve bizonyítja, hogy tudományos tárgyilagossággal is lehet, sőt meggyőző erővel csakis így lehet bemutatni a Rákosi-rendszer iszonyatát és embertelenségét.

A rezsim 1948–1953 között állandó háborút vívott a magyar társadalommal. Ebben a vezetés fő eszköze az Államvédelmi Hatóság volt. Az ÁVH-t 1950-ben kiemelték a Belügyminisztérium alárendeltségéből és formailag a Minisztertanács felügyelete alá helyezték. Ez a lépés valójában azt jelentette, hogy Rákosi, mint a Minisztertanács elnökhelyettese közvetlenül rendelkezett a politikai rendőrséggel. Hiszen Dobi István miniszterelnök aligha merészelt beleszólni az ÁVH ügyeibe...

Péter Gábornak állami szinten csak Rákosi volt a felettese, és állandó meghívottként részt vett a Politikai Bizottság ülésein, holott nem volt a testület tagja. A szerző szerint „Rákosit ... akaratérvényesítő kompetenciákban követő vezetőtársak közül senki másnak nem volt olyan

kiterjedt jogosítványa, mint Péternek, arra, hogy szinte bármikor és bárkit megszóljon ... újabb „ellenség” után kutasson”. Írja Gyarmati György. (262. p.)

Az általa irányított és kizárólag neki felelős ÁVH az 1950-es évek közepén egymillió kétszázezer személyről vezetett megfigyelési kartont és tevékenységében a hivatalos állományon kívül harmincötezer besúgó működött közre. A terror társadalmi hatásáról a szerző fontos új megállapítása, hogy „a Rákosi nevéhez kötődő párt-diktatúrának fokozatosan lett rendszerimmanens jellemzője, hogy az ún. „régí uralkodó osztályhoz” soroltak körén kívül ... nagyobb számban hurcoltak meg azokhoz a társadalmi rétegekhez tartozókat, akik – hirdetett elveik szerint „a munkásosztály” és a „paraszság” hatalmát legitimálták. A terroruralom napi gyakorlata mindent megtett azért, hogy az ideológiai előfeltevések alapján sajátjának gondolt társadalmi bázisát is szembefordítsa a regnáló rezsimmel”. (278. p.)

A terror azonban nem menthette meg a Rákosi-rendszert, amely – ahogyan Gyarmati György hangsúlyozza – 1956-ban elsőként omlott össze a szovjet övezet diktatúrái közül.

Az értekezés fontos adalékokkal járul hozzá a forradalom előtörténetéhez és fejleményeihez. Az előzményekkel kapcsolatban a szerző különösen két – eddig elég kevésbé hangsúlyozott – mozzanatra hívja fel a figyelmet. Az egyik – a rendszer működőképességének erodálódása, amely már 1952–1953 fordulóján krízishelyzetet idézett elő az országban. A másik – a Magyar Dolgozók Pártja fokozatos szétesése, amelynek következtében a kormányzópárt képtelen volt a válság kezelésére. Mindehhez járult a hatalmi harcoktól megosztott moszkvai vezetés bizonytalankodása és kapkodása az SZKP XX. kongresszusától egészen az október 31-i kárhozatos döntéséig a magyarországi fegyveres intervencióról.

Az értekezés nagy ívű tablókön ábrázolja a forradalom főszereplőinek felvonulását a pártellenzéktől, az egyetemi-főiskolai csoportosulásokig. Ugyanakkor jól érzékelteti a „másik oldal” tehetetlenségét. A pártvezetésnek végre sikerült ugyan megszabadulni Rákositól, de megkapta helyette Gerőt, aki nem jelentett a krízis megoldására képes alternatívát. A megoldatlan dilemmát jól érzékelteti a szerző: „A nyers erőszak korábbról ismert alkalmazására nem volt mód, a tömeges demonstrációk más módon való leszerelésére pedig nem volt intézményesített tudás (know-how)”. (384. p.)

Az értekezés szerzője meggyőzően cáfol több, 1956-tal kapcsolatos elterjedt mítoszt. Az egyik közkeletű legenda ellenében a disszerens leszögezi, hogy „szó sincs arról, hogy Magyarországot cserbenhagyta a Nyugat” a forradalom napjaiban. Hiszen a negligálás feltételezett volna valamilyen előzetes kontaktust, kapcsolatfelvételre azonban nem került sor. „Ez alapján értékelhetik valós árfolyamokon mindazok a rokonszenv-nyilatkozatok, majd pedig a mibe sem kerülő szolidaritási nyilatkozatok, amelyek a forradalom vérbefojtása idején elhangzottak. Hírértékük volt – de semmi több... a hírpolitikát nem célszerű összekeverni az effektív politikacsinálással.” – írja a szerző. (36. p.)

Az Egyesült Államok magatartásának értelmezéséhez indokolt a világpolitikai kitekintés. A kelet–nyugati konfrontáció legfontosabb, meghatározó alkotóelemében, az amerikai–szovjet viszonyban 1956-ra érett be a stratégiai fegyverzet új generációja. A két superhatalom felkészült arra, hogy rövid időn belül hadrendbe állítsa a termonukleáris robbanófejjel ellátott interkontinentális hordozóeszközöket. Az 1950-es évek közepén mindkét fél katonai doktrínája magában foglalta háború esetén a nukleáris–ballisztikus fegyverek alkalmazását. Miután mind az amerikai, mind a szovjet vezetés a kísérleti hidrogénbomba robbantásának tapasztalatai alapján tisztában volt egy nukleáris háború következményeivel, kialakult a kölcsönös elrettentés szindrómája. Ez viszont eleve korlátozta a superhatalmak cselekvési képességét, hiszen óvakodniuk kellett attól, hogy a feszültség a világ bármely pontján a fegyveres összeütközésig, s ezzel a nukleáris világháborúig eszkalálódjék.

Ny. Sz. Hruscsov 1953 szeptemberében, amikor elfoglalta az SZKP első titkárának székét, széles körű tájékoztatást kapott a hidrogénbombáról. Később így emlékezett vissza első benyomásaira: „... napokig nem tudtam aludni. Azután meggyőződtem arról, hogy mi feltehetően soha nem használhatjuk ezeket a fegyvereket, s amikor erre rájöttem, ismét tudtam aludni.” Jim Hagerty, Eisenhower sajtótitkára pedig 1954 júliusában bejegyezte naplójába az elnök kijelentését: „Ma elképzelhetetlen a háború a rendelkezésünkre álló fegyverzettel. Ha a Kreml és Washington valaha is háborúba keveredik, a következmények túlságosan szörnyűek, hogy azokat egyáltalán fontolóra vegyem. Ezek felülmúlták a képzeletemet.” Robert Oppenheimer atomtudós az Egyesült Államok és a Szovjetunió viszonyát egy szűk palackba zárt két skorpióhoz hasonlította: mindkettő képes arra, hogy ellenfelét megölje, de képtelen arra, hogy önmagát a másiktól megvédje.

Amikor 1956 októberében az Eisenhower-kormányzat a magyarországi felkelők katonai támogatását mérlegelte, számolnia kellett akár a nukleáris háború lehetőségével. S ezt nyilvánvalóan nem vállalhatta, nem kockáztathatta New Yorkot Budapestért, ahogyan ezt nem tette később, a Kennedy–Johnson adminisztráció Saigonért sem. Végére is – a magyarországi helyzet és a szovjet intervenció az Egyesült Államok egyetlen létfontosságú érdekét sem érintette. A Kreml hatalmi övezetében Washington csak diplomáciai és politikai eszközöket alkalmazhatott, amit kiegészített a világközvélemény mozgósítása révén elérhető erkölcsi nyomással az Egyesült Nemzetek Szervezetében és más fórumokon. Ennél több a „kölcsönös elrettentés” viszonyai között nem állott módjában. A magyar forradalom vezetői azonban a világpolitikai összefüggésekkel nem voltak – és az ország évtizedes elszigetelt helyzete, valamint a külpolitikai horizont hiánya miatt – nem is lehettek tisztában.

Az értekezés indokoltan utalja a mendemondák birodalmába azon állítást, hogy úgymond a „budapesti forró ősz tizenhárom napja nagyon megrengette a Kremlt”. A Szovjetunió geostratégiai helyzete ugyanis nem kérdőjeleződik meg. „Az 1956-os forradalom korabeli aktuális kihatásait tekintve inkább stabilizálta. – Semmit erodálta volna – a hidegháború európai status quo-t. A szerző pars pro toto bizonyíték gyanánt felidézi, hogy míg 1957-ben a

nyugati újságírók „a budapesti felkelők táborából az »év emberének«, a következő évben ugyanebből a közösségből Ny. Sz. Hruscsov kapta meg ezt a megtisztelő címet...

Az értekezésben Gyarmati György arra törekszik, hogy a Rákosi-rendszer létrejöttét, kibontakozását és bukását beillessze a meghatározó jelentőségű szovjet politikába. A magyar–szovjet viszony meghatározására rendszerint a „protektorátus” kifejezést használja. Úgy vélem azonban, hogy ez a fogalom csak igen korlátozottan, legfeljebb publicisztikailag, hangulatfestő céllal alkalmazható, a magyar–szovjet viszony tudományos megvilágítására azonban alkalmatlan. A protektorátusi viszonyban ugyanis a védhatalom magához ragadja az alárendelt ország kormányzását, ami nem csupán a szuverenitás csorbulását, hanem az intézményrendszer teljes kisajátítását jelentette. Így az 1939 márciusában Adolf Hitler által proklamált Cseh–Morva Protektorátust a birodalmi védnök és beosztottjai irányították, minden fontos tisztséget németek töltöttek be. Magyarországon azonban nem tevékenykedett sem egy Konstantin von Neurath, sem egy Reinhard Heydrich vagy Karl Hermann Frank rangú szovjet személyiség.

Kétségtelen, hogy Magyarország nem rendelkezett önálló külpolitikai döntéshozatali jogosítvánnyal. Viszont a szóban forgó években is működött magyar Külügyminisztérium és kiterjedt diplomáciai apparátus, amely intézményekkel egy protektorátus nem rendelkezett, ahogy egy ilyen státuszú ország nem kerülhetett volna be az ENSZ-be, mint Magyarország 1955-ben egy „csomagterv” keretében a nemzetközi enyhülés időszakában. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia egyaránt ódzkodott attól még a hidegháború legfeszültebb időszakában is, hogy felfüggeszse vagy megszakítsa a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. A State Department egyik vezetője szerint nem volna célravezető feláldozni egy olyan aktív jelentőposztot mint Budapest, ahol kedvezőbbek a feltételek a nyugati demokráciákkal való kontaktus fenntartására és fejlesztésére, mint bármely más fővárosban a vasfüggöny mögött. Hankey budapesti brit követ pedig így magyarázta a magyar érdekeltségét a kapcsolatok fenntartásában: „... nem hiszem, hogy Rákosi készséggel lesüllyedne egy szovjet terület (a diplomata az „oblaszty” kifejezést használta) vezetőjének a szintjére, pedig ez lenne Magyarországból, ha elveszítené nemzetközi identitását”.

Az érdemi külpolitika azonban a Rákosi-rendszer időszakában kétségkívül devalválódott és degradálódott. Nem szűnt meg, mert életben tartották olyan államközi ügyek, amelyek valamilyen, többnyire pusztán adminisztratív megoldást tettek szükségessé. A külpolitika helyét mindinkább a pusztá külügyi ügyintézés, adminisztráció vette át.

A külügyminiszteri tisztség nem számított jelentős beosztásnak, jelentéktelen pártbürokraták vagy „parkoló pályára” helyezett személyek töltötték be. Így amikor Rajk Lászlót 1948 augusztusában leváltották belügyminiszteri beosztásából és külügyminiszterré nevezték ki, ez ténylegesen a félreállítás és a tragédiával végződő koncepció perhez vezető út első stációját jelentette.

A degradáció mértékére jellemző, hogy Rákosi 1950 májusában egy csehszlovák–magyar ügyekkel foglalkozó feljegyzésre ráírta: a kisebb jelentőségű dolgokkal „csak foglalkozzon a külügy”.

Véleményem szerint történelmileg indokolatlan, hogy Gyarmati György a magyar gazdag tényanyagot beleszuszakolja a sztálinizálás alakváltozatainak Prokusztész-ágyába.

A szerző az 1945–47-es időszakra vonatkozólag a presztálinizáció fogalomkörébe von olyan tételeket, amely csak a tudománytól idegen utólagos értelmezés alapján ex post facto tekinthetők a kommunista diktatúrához vezető út előzetes lépéseinek. A felsorolt pontok nem mentek túl a politikai konfrontációval velejáró szokványos fejleményeken és nem is köthetők kizárólag a szóban forgó évekhez. Így a „Dunatáji acsarkodás” a régió régi, mindmáig ki nem hevert betegsége és nem köthető az MKP hatalmi törekvéseihez. A rendeleti kormányzás lényegében már 1939 szeptemberében, a második világháború kitörése óta alkalmazásra került. Az iskolák államosítása a demokratikus fejlődés szerves részét alkotó szekularizációs folyamatba illeszkedett. A „magántulajdon fokozatos megvonása” nyilván a földreformot és az államosításokat jelenti. Csakhogy a földreform a magyar demokratikus erők régi követelését jelentette, míg az államosításokra Nyugat-Európa több országában, így többek között Nagy-Britanniában is sor került a fasizmus vereségét követő baloldali fellendülés időszakában.

Rákosi 1953 utáni kísérlete hatalma restaurálására nem illesztethető a „resztalinizálás” fogalomkörébe. Gyarmati György maga írja: „Az adminisztratív eljárások sora ellenére sem mondható, hogy Rákosi maradéktalanul restaurálhatta az ötvenes évek elején eltablírozott politikai-közeleti viszonyokat”. (355. p.) Nem állott módjában, hogy koncepciók perekkal, börtön vagy bitófa útján szabaduljon meg a kikristályosodó pártellenzéktől, kénytelen volt „együttélni az ő uralmával szemben a rendszeren belül (!) alternatívát jelentő kommunista »másságot« képviselőikkel”. Csupán az 1948–1952 közötti évekre használható a sztálinizáció kifejezés, bár erre az időszakra is tudományosan pontosabb a szovjetizálás meghatározás alkalmazása. Minthogy azonban sem a pre-, sem a résztalinizáció nem felel meg a valóságnak, a maga egészében összeomlik az a gondolati konstrukciós kísérlet, amely a sztálinizációt tekinti az 1945–1956 közötti magyar történelemértelmezés központi és átfogó kategóriájának.

Úgy vélem, hogy a szovjet–magyar viszony, valamint a Szovjetunió és az övezetéhez tartozó országok kapcsolata bonyolultabb és változékonyabb volt annál, amit akár a protektorátus, akár a sztálinizáció jelentett volna.

A hagyományos nagyhatalmi politika az érdekszférájába tartozó gyengébb szomszédaitól főleg külpolitikai, esetleg még gazdasági alkalmazkodást kívánt. Elvárta tőlük, hogy ne csatlakozzanak vetélytárs szövetségi rendszerhez, ne adjanak számára támaszpontot, ne váljanak legalábbis önszántukból felvonulási területté, „átjáróházzá” ellenséges haderők

számára. A Szovjetunió azonban ennyivel csupán Finnország esetében érte be, mert geostratégiai okokból nem tekintette a biztonsági övezet kulcsfontosságú elemének.

A szovjet érdekszférában a térségszervező nagyhatalom és az alárendelt országok viszonya többféle formát ölthetett. A primátus azt jelentette, hogy a túlsúlyban lévő állam jobbra csak diplomáciai és gazdasági téren érvényesíthette akaratát, erőszakhoz nem folyamodott és nem is fenyegetőzött alkalmazásával. A hegemonia már jobban ránehezedett a függő országokra. A vezető nagyhatalom ugyan többnyire alkalmazkodott a nemzetközi jog normáihoz, de akaratát mindenképpen, szükség esetén katonai erőszakkal is keresztülvitte. A dominancia feszes és szigorú hódoltsággal, a nemzetközi jog szinte teljes negligálásával járt.

Az említett alaptípusok rendszerint nem kristálytiszt és megdermedt képződményként léteztek. A Szovjetunió magatartása, fölényérvényesítésének eszközrendszere belpolitikai és gazdasági okokból, valamint a nemzetközi körülmények dinamikájának hatására változott. Úgyszintén módosult a függő országok helyzete, ennek következtében átalakultak az érdekszféra belső erőviszonyai és összeköttetései a régió kívüli világgal. Mark Kramer amerikai történész hangsúlyozta, hogy „... a Szovjetunió kelet-európai befolyási övezete ... dinamikusabb és változékonyabb volt annál, amit gyakran feltételeznek. A sztálini korszak kelet-európai leplezetlen szovjet dominanciája az 1950-es évek közepén átfejlődött hegemoniába, egy sokkal összetettebb viszonyba”. Az egyes formák, szakaszok közötti lényeges különbségek egybemosása teljességgel történelmietlen és érzékeny árnyalatokat hagy figyelmen kívül. Az egybeolvasztó szemlélet éppen azokat a nüanszokat mellőzi, amelyek a kor emberének életében nagyon is fontosak voltak, hiszen egyáltalán nem volt mindegy, hogy az Úr 1946. vagy 1956. esztendejét írták le. S ugyanez még inkább áll az országokra, nemzetekre. Az 1945–1953 közötti dominancia szakaszán belül markánsan elhatárolhatók az 1945–1947-es, valamint az 1948–1953-as alperiódusok. Az első időszakokban már megkezdődött a szovjet gazdasági expanzió, a bel- és külpolitika felügyelete. A hatalmat a szovjet biztonsági érdekek szempontjából legfontosabb Lengyelországban, Romániában és Bulgáriában kommunisták uralta kormányok vették át. Magyarországon és Csehszlovákiában a kommunista pártok elsősorban a belügyi tárcához ragaszkodtak és rátették a kezüket az állambiztonsági-rendőri szervekre. A szovjetizálásra, vagyis az állam, a gazdaság, a társadalom és a kultúra radikális átszervezésére szovjet mintára, az élet minden területén szovjet típusú intézmények bevezetésére még nem került sor, ahogyan ez 1948–1949-től történt.

A szovjet vezetés nem rendelkezett előre gyártott, uniformizált tervrajzzal és precíz menetrenddel, amelyet valamennyi érintett országban egyhangúlag alkalmazni kíván. Joseph Rotschild és Nancy M. Wingfield amerikai történészek szerint „habár valószínűleg soha nem létezett egy merev sztálinista terv, amelyet afféle pogácsaszaggyatónak használva rá akartak kényszeríteni Közép-Kelet-Európa minden államára és társadalmára ..., az általános hasonlóságok a szovjet és kommunista magatartásban a második világháború utáni

évtizedben a térségben mindenütt határozottan feltételeznek egy zárt politikai koncepciót, amely kezdetben rugalmasabb volt, mint az évtized vége felé, teljesen soha nem hiányolt, de soha nem bizonyult teljesen merevnek”.

Az első időszakban mind a szovjet, mind a helyi kommunista vezetés messzemenően figyelembe vette az egyes országok hagyományait és sajátosságait. Politikájukat Zbigniew Brzezinski amerikai politológus kifejezésével a „domesticism”, a „hazaiság” jellemezte. Az 1945–1947-es időszak a térségben az intézményes és ideológiai sokszínűség rövid, de ex post facto módszerrel a későbbi évekkel nem elegyíthető ciklusa volt.

Tisztelt Bírálóbizottság! Tisztelt Vitaülés!

Egy értekezés elfogadásra való ajánlásának, úgy vélem, nem kritériuma, hogy a bíráló minden tekintetben egyetértsen a disszerenssel. Hiszen akkor hol marad a jelölt önálló ítéletalkotásra való joga, gondolati szabadsága? A bírálónak azt kell mérlegelnie, hogy az opus mennyiben felel meg a szakmai kívánalmaknak, a forrásfeltárás, forráskezelés és a kifejtés minősége tekintetében.

Gyarmati György disszertációja, úgy vélem, eleget tesz az akadémiai doktori értekezés követelményeinek. Ezért javaslom a T. Bírálóbizottságnak, tegyen előterjesztést az MTA Doktori Tanácsának, miszerint ítélje oda Gyarmati Györgynek az MTA Doktora tudományos címet.

Budapest, 2012. május 23.

Dr. Sipos Péter DSc.
ny. egyetemi tanár, tud. tanácsadó